

УДК 930.85–028.16:303.686:801.81(477)

Оксана Кісь

УСНА ІСТОРІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

У статті висвітлено передумови виникнення, становлення та основні етапи розвитку усної історії як ділянки історичних досліджень, охарактеризовано особливості кожного етапу, показано процес її інституціоналізації. У цьому контексті подано виклад основних дискусій щодо предмету, теорії і практики усно-історичних студій, наслідком яких стало формування сучасних методологічних засад, підходів та ключових концептів усної історії у світі. Вказано на доцільність та труднощі застосування усної історії для вивчення тоталітарного минулого і окреслено перспективи цієї ділянки в сучасній Україні.

Ключові слова: усна історія, інтерв'ю, спогад, наратив, пам'ять

За століття свого існування – від античності і до постмодерну – історична наука зазнала чимало змін як у способах пізнання минулого, так і в стилі самого історієписання. Один із найрадикальніших поворотів стався у середині ХХ ст., і це був поворот до Людини – учасника, свідка, суб'єкта Історії. Власне кажучи, «історики віддавна відчували, що письмовим документам бракує людського виміру, спонтанності. Зазнавши попередньої цензури, призначені для особливих цілей, вони (документи) відображають лише формальні стосунки та позбавлені життя широкого кола людей» [1, с. 1].

Потреба пізнання і розуміння індивідуального досвіду людини як головної дійової особи історії логічно призвела до переорієнтації дослідницьких стратегій. Так званий антропологічний поворот в історичних студіях означав зростання дослідницької уваги до звичайних людей (окремих індивідів та груп), їх повсякденного життя, що дозволило побачити багатоманітність людського досвіду різних історичних подій, показати неоднозначність історичних інтерпретацій, множинність «історичних правд» і оцінок [2]. Визнання унікальності і самоцінності людського досвіду означало необхідність інтерв'ювання безпосередніх учасників подій минулого, що відкривало якісно нові можливості для історичних реконструкцій. Це дало поштовх до бурхливого розвитку нової ділянки історичної науки – усної історії (англ. – «oral history»).

«Люди завжди оповідали свої історії у розмовах. Століттями історія передавалася усно, з вуст в уста... Усі в той чи той спосіб оповідають про минулі події, тлумачать їх, надають їм значення, підтримуючи живу колективну історію. Навіть у наш час всезагальної письменності та розмаїтих засобів зв'язку [...] більшість людей формує засади свого розуміння власної минувшини через розмову з іншими...» – слушно стверджує Роналд Гріл, один з теоретиків усної історії [3, с. XV].

Попри те, що усна історія як дослідницька ділянка, здобула визнання та інституційне оформлення у світі, а також знайшла широке застосування в постсоціалістичних країнах (зокрема і в Україні) та засвідчила свою ефективність у вивченні тоталітарних суспільств, серед українських істориків тривають методологічні дебати та теоретичні дискусії щодо концептуальних засад усної історії. У країнах, де усна історія все ще є порівняно новою ділянкою, брак систематичних знань щодо її теоретичних засад та нерозуміння підставових принципів усно-історичних досліджень викликає не лише сумніви щодо релевантності цього підходу для вивчення недавнього минулого, але й критику усно-історичних матеріалів як повноцінних дослідницьких джерел. У цій статті, на тлі огляду процесу становлення усної історії як наукової ділянки, буде представлено розвиток основних засад, підходів та ключових концептів усної історії у світі, що дозволяє зрозуміти специфіку цього напрямку у порівнянні з традиційними історичними студіями, а також оцінити переваги і обмеження усно-історичних джерел.

Термін «усна історія» належить літератору Джозефу Гоулду, випускникові Гарварду, який у середині 1930-х рр. заявив про свій намір написати книгу під назвою «Усна історія нашого часу» (хоча насправді так і не зробив цього). У суто академічному контексті це поняття вперше використав у 1938 р. Алан Невінс – журналіст, біограф, історик, двічі лауреат Пуліцерівської премії. У передмові до своєї книги «Ворота в історію» він писав: «Ми вживаємо безліч заходів для того, щоб розшукати документи про людей, які давно померли. Однак лише окремі та безсистемні заходи здійснюються для того, аби здобути бодай часточку з величезного масиву інформації про нещодавнє американське минуле – минулі пів століття. А вона могла б надходити у чистому вигляді безпосередньо від людей, які колись відзначилися у політиці, бізнесі, професійному житті чи в інших царинах» [Цит. за 4, с. 44]. Саме Алана Невінса вважають засновником усної історії як відносно самостійної ділянки наукового пізнання. Пізніше, у статті «Усна історія: як і чому вона була народжена», сам Алан Невінс пояснював, що виникнення цього напрямку було неминучим

наслідком технічного прогресу, який спричинився, з одного боку, до масового використання нових засобів комунікації та транспорту (через які кількість звичних для історика письмових документів почала стрімко скорочуватися, формуючи потребу у новому типі джерел) та, з іншого боку, до створення та вдосконалення пристроїв звукозапису на магнітну плівку (які, власне, вперше дали змогу повноцінної і тривкої фіксації усної розповіді) [5].

Попри те, що окремі дослідження із застосуванням методу усної історії проводилися вже в 1930–1940-х рр., інституційне оформлення цей напрямок отримав лише у 1948 р., коли було створено Центр дослідження усної історії при Колумбійському університеті у Нью-Йорку [6]. Це дало змогу не лише започаткувати цілу низку дослідницьких проєктів, але й відкрило простір для наукової дискусії про ключові теоретичні, методологічні та прикладні проблеми усної історії. Подальший розвиток усної історії можна умовно розділити на кілька етапів.* У межах кожного з них сформувалося певне покоління дослідників, які по-різному розуміли предмет і завдання усної історії та, відповідно, виносили у центр наукової полеміки різні теоретико-методологічні проблеми. Девід Дунавей виділяє принаймні чотири таких генерації вчених, які визначили періодизацію усної історії у другій половині XX ст [7, с. 8–9].

Період 1940-х – середини 1960-х рр. пов'язаний із становленням усної історії та діяльністю перших фахівців у цій ділянці – Алана Невінса та Луїза Стара. Вони та їхні колеги розглядали усну історію насамперед як засіб збирання та фіксації усних спогадів видатних і впливових особистостей. Для цього покоління учених усна історія була також важливим знаряддям отримання інформації, необхідної для написання біографій відомих людей. Тогочасні дослідники вбачали своє основне завдання в розширенні джерельної бази, у формуванні нових архівів з транскриптів інтерв'ю, попередньо записаних на аудіоплівку. Фактично, йшлося лише про новий спосіб створення письмових документів шляхом запису спогадів видатних людей про значні події, щоб доповнити існуючий масив джерел. З цією метою історики ретельно добирали питання, заздалегідь вибудовували структуру інтерв'ю, скеровуючи свого оповідача у потрібному напрямку, домагаючись максимально повної і детальної розповіді про певні важливі події чи осіб. Усвідомлення виняткової ролі інтерв'юера як співавтора оповіді, від якого значною мірою залежить зміст і обсяг розказаного, прийшло значно пізніше, після того, як було накопичено величезний практичний досвід та пройдено чималий шлях теоретичних дискусій.

Наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. спостерігається стрімкий розвиток усної історії, повсюдно виникають нові осередки, започатковуються архіви та колекції, реалізуються великі й малі проєкти у найрізноманітніших ділянках. Саме в цей час відбувається суттєва зміна у розумінні суті та призначення усної історії в контексті подальшої антропологізації історичних досліджень, з одного боку, та піднесенням суспільних рухів (студентського, профспілкового, жіночого, антирасистського та ін.) – з другого. Дослідники цієї генерації вбачають особливу місію усної історії в тому, щоб надати голос тим маргіналізованим та дискримінованим соціальним групам і верствам, які досі були «невидимі» для істориків, чия історія тривалий час залишалась поза увагою історичної науки (насамперед, етнічним та расовим меншинам, жінкам, робітникам та ін.). Соціальна орієнтація тогочасних усно-історичних студій під гаслом «повернути історію суспільству» виявилась у реалізації значної кількості проєктів з регіональної, локальної, етнічної й жіночої історії, а також у масовому залученні до таких проєктів волонтерів з числа краєзнавців, учителів, активістів громадських організацій.

То ж було створено ключові центри з усної історії та фахові асоціації. У 1966 р. постала Асоціація усної історії у США [8] (кількість членів якої за наступне десятиліття зросло на порядок – зі 100 до понад тисячі осіб [4, с. 48–49]), у 1970 – Австралії [9], у 1975 – Канади [10], у 1973 – Великобританії [11]. Ці професійні товариства об'єднують краєзнавців, бібліотекарів, архівістів, журналістів, студентів, викладачів та учених, створюючи фахове середовище для розвитку усної історії. Асоціації не лише створюють мережі і форуми для наукової полеміки та обігу інформації, але й координують діяльність регіональних та локальних центрів, сприяють фінансовій підтримці проєктів, публікації результатів досліджень, забезпечують доступність архівів тощо. Одним із важливих завдань таких асоціацій є дотримання високих стандартів якості при записі, збереженні, поширенні та використанні усних свідчень, для чого розроблено принципи підготовки і проведення інтерв'ю, критерії оцінки якості матеріалів, правила архівування, виконання яких є зараз безумовною вимогою для кожного дослідника.

Тогочасне масове зацікавлення усною історією зумовило високий запит на навчальні курси, підручники та методичні посібники, значна кількість яких з'явилась саме у 1970-х рр. У центрі уваги

* Спроби знайти іншу назву для нової ділянки досліджень (як-от «усне документування» чи «жива історія») виявилися невдалими – термін «усна історія» міцно закріпився і нині є загальновизнаним [4, с. 43–44].

науковців – техніки інтерв'ювання, процедурні питання, етичні і правові проблеми, пов'язані із проведенням інтерв'ю та використанням отриманих даних. Дослідники дискутують про взаємодію поміж інтерв'юером і оповідачем та роль кожного із них у процесі створення наративу, а також інші чинники, які впливають на якість новоствореного джерела. Дослідниці феміністського спрямування (Ен Оуклі, Шерна Глюк, Доан Сангстер та інші) чи не першими звернули увагу на проблему нерівності під час інтерв'ю, на владні відносини, що складаються поміж інтерв'юером та оповідачем; вони також вказали на виняткове значення соціальних відмінностей (гендерних, расових, етнічних, класових, вікових тощо) та особистої дистанції поміж співрозмовниками, які в результаті суттєво позначаються на змісті й обсязі наративу [12; 13; 14]. Серед ключових учених цього періоду слід насамперед назвати Пола Томпсона, Девіда Дунавея.

1980-ті рр. вирізняються тим, що у цей період з'явилося цілком нове покоління вчених, які вже отримали фахову освіту саме у ділянці усної історії. Якісні зміни у складі дослідників стимулювали бурхливу дискусію про співвідношення академічності й аматорства в усній історії, яка саме прагнула здобути статус повноцінної наукової дисципліни і при цьому зберегти свою соціальну місію та зв'язки із громадами. У цей період усна історія остаточно інституціоналізується як особлива ділянка досліджень (так, в університетах США у середині 1980-х вже налічували понад 500 позицій для викладачів усної історії).

Характерною рисою цього періоду є зростання саморефлексивності у середовищі усних істориків, критичний підхід до методів усної історії. Фокус наукової дискусії зміщується з обговорення процедурних і методичних питань у теоретико-методологічну площину. Полеміка про конструктивістську природу спогадів та інтерактивний характер самого інтерв'ю призводить до утвердження думки про те, що усна історія є не стільки процесом створення чистих першоджерел, скільки способом конструювання історії в процесі інтерв'ювання. Наукова полеміка стосувалася також проблем пам'яті (її полістадіальності, вибіркової, фрагментарності тощо) та опосередкованості спогадів про далеке минуле усім подальшим життєвим досвідом оповідача, контекстом його сучасного існування й очікуваннями на майбутнє. Знайшла своє продовження дискусія про взаємозалежність індивідуальної та колективної пам'яті та діалогічну природу інтерв'ю, що її започаткував Роналд Ґріл у своїй програмній статті «Рух без цілі: методологічні та теоретичні проблеми в усній історії» (1975) [15]. Гнучкість пам'яті означає водночас і «мінливість» минулого у сприйманні індивіда. Тож який, власне кажучи, час віддзеркалюють нинішні спогади – минуле чи сучасне? Інша проблема – як визначити роль оповідача у стосунку до наративу: чи є він/вона просто інформантом (транслятором інформації), респондентом (носієм інформації), оповідачем (свідком), героєм (учасником), співавтором (продуцентом) чи істориком (інтерпретатором) подій, про які розповідає?

Іншим аспектом дискусій тих часів є питання про роль акустичної складової (аудіозапису) у процесі аналізу усно-історичних матеріалів, що постало внаслідок щораз ширшого використання для досліджень виключно текстів (транскриптів) інтерв'ю. Провідні вчені (Алесандро Портеллі, Луїза Пасеріні, Ян Вансіна) наголошували на винятковому значенні невербального складника розповіді (насамперед гучності мовлення, темпу, ритму, пауз, інтонацій, а також мови тіла) для розуміння смислу сказаного. Через це вимоги до оформлення і використання усно-історичних джерел стають жорсткішими, встановлюються високі стандарти створення, утримання та розвитку архівів і колекцій. Ці питання набувають щораз більшої актуальності із появою й поширенням цифрових технологій та інформаційних мереж, удосконаленням звукозаписувальних пристроїв, які дозволяють забезпечити високу якість фіксації, тривке зберігання та більшу доступність інтерв'ю як в аудіозаписах, так і в текстовому форматі.

1990-ті рр. – епоха постмодернізму, яка позначила відмову від традиційного позитивістського підходу в історичних дослідженнях, відхід від пошуку історичних фактів та зосередження на пізнанні історичних смислів. Так званий «лінгвістичний поворот в суспільних науках» [16] означав прискіпливу увагу дослідників до мови наративу, отож фокус дискусій у царині усної історії пересувається на якісні методи аналізу текстів. Способи конструювання ідентичностей і форми репрезентації, дискурсивні стратегії, перформативність та інтертекстуальність в усних спогадах виводять наукову полеміку довкола усної історії на якісно новий теоретичний рівень. Серед ключових постатей цього періоду – Елізабет Тонкін, Роберт Перкс, Селма Лейдесдорф, Габрієла Розенталь, Доналд Річі, Джоан Сангстер та ін.

Якщо на попередніх етапах усна історія активно обстоювала своє право називатися самостійною дисципліною, то у 1990-х рр. з'являється тенденція до визнання її міждисциплінарного характеру. Справді, методи і матеріали усної історії активно використовують різні суспільно-гуманітарні науки (соціологія, історія, етнологія, культурологія, антропологія, фольклористика, лінгвістика, психологія, педагогіка, краєзнавство та ін.), хоча техніки проведення інтерв'ю, форми використання й методи аналізу розповідей різняться. З другого боку, усна історія також активно

послугується теоретичними напрацюваннями та аналітичним інструментарієм інших дисциплін [7, с. 8–9; 17, с. 185–206].

Особлива роль у згуртуванні спільноти дослідників та у підтримці високого академічного рівня усної історії належить професійним асоціаціям і фаховим періодичним виданням. У 1996 р. на IX міжнародній конференції з усної історії в Гетеборзі (Швеція) було офіційно створено Міжнародну асоціацію усної історії [18], що засвідчило новий рівень інституціоналізації усної історії та розширив перспективи її розвитку по всьому світу [19]. Фахові періодичні видання і публікації нечисленні*, проте рівень наукової полеміки та публікацій на їхніх сторінках відзначаються високим професіоналізмом і забезпечують розвиток усної історії як в теоретично-методологічній, так у практичній площині. Забезпечити вільний обмін інформацією, полегшити доступ до найновіших розробок та архівів, сприяти розвитку наукових контактів поміж дослідниками різних країн, молодими й досвідченими ученими – таким є завдання віртуального інтерактивного форуму H-Oralhist, що існує у всесвітній мережі Інтернет [22].

За десятиліття існування усної історії, на різних етапах її розвитку змінювалося розуміння самої сутності предмету. Простежити цю динаміку можна хоча б за дефініціями, які належать провідним ученим того чи того періоду. Скажімо, один з основоположників усної історії, Луїз Стар, свого часу писав: «Усна історія – це першоджерело, отримане шляхом запису (найчастіше під час спланованого інтерв'ю з аудіозаписом) усної розповіді людини, яка володіє цінною, вартою збереження інформацією, що недоступна в інший спосіб. Воно (джерело) створюється спеціально з історичною метою» [23, с. 440]. Його наступник, Доналд Рітчі, розумів усну історію в дещо відмінний спосіб: «Усна історія збирає усні спогади та особисті коментарі, що мають значення для історії, шляхом запису інтерв'ю (...) Інтерв'ю є усною історією лише тоді, коли воно записане, опрацьоване у певний спосіб, доступне в бібліотеці, архіві чи іншому сховищі, або ж відтворене у відносно дослівній формі у вигляді публікації. Доступність для дослідження, інтерпретації та верифікації є визначальним для усної історії» [17, с. 1–6]. Натомість сучасна російська вчена, Єлена Рождественська (Мещеркіна), ще інакше окреслює усну історію: «Під усною історією маємо на увазі більше, аніж техніку опитування свідків подій; це радше зміна перспектив у буквальному сенсі слова. Мова йде про інший підхід, про те, щоб зробити суб'єктивність і досвід суб'єктів загалом предметом історіографії та пояснити їх як такі, що успадковуються, або ж традиції. Завдання усної історії полягає в тому, щоб за допомогою різноманітних джерел і методів виявити й описати сліди передачі індивідами та групами їхнього досвіду, культури, життєвих форм» [24, с. 16].

Для багатьох істориків одна з головних методологічних проблем зводиться до питання: коли, за яких обставин оповідь про минуле перетворюється з розмови в акт усної історії? Роналд Гріл пропонує, здається, просту й водночас універсальну відповідь: такого сенсу «розповідь набуває тоді, коли для діалогу створено спеціальний контекст; творцем його є історик, тобто особа, яка завдяки здатності сформулювати загальне бачення історичного процесу, може досягнути сенсу того, що сказано» [3, с. XV]. Хоча консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії досі не досягнуто, простежується одна незмінна тенденція – зростання інклюзивності цього поняття. Зразком цього можуть слугувати хоча б визначення, запропоновані Асоціацією усної історії (США) та одним з сучасних посібників з теорії і практики усноісторичних студій.

«Усна історія – це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, і одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у 1940-х і до цифрових технологій XXI століття» [8].

«Усна історія є всеохоплюючим поняттям, яке застосовують і до двох речей: воно стосується процесу проведення та запису інтерв'ю з людьми задля отримання від них інформації про минуле, і водночас усна історія є продуктом такого інтерв'ю, розповіддю про минулі події. Таким чином, це і методологія (спосіб проведення дослідження) і результат дослідницького процесу, іншими словами – це водночас і процес запису, і запис, який створюється» [25, с. 2].

Отже, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і різні форми новостворених історичних документів, а також їх подальший аналіз.†

Засадничим постулатом усної історії є твердження, що історія не є «минулим-у-собі», вона є продуктом осмислення історичною свідомістю сучасних людей їхнього минулого історичного

* Найвідомішим виданням є «*Oral History Review*», який з 1973 р. публікує Асоціація усної історії (США). Міжнародна асоціація усної історії двічі на рік видає журнал «*Words and Silences*» [20]. Від 1971 р. Товариство усної історії Великої Британії двічі на рік видає «*Oral History Journal*» [21]. Деякі національні асоціації усної історії (наприклад, у Канаді та Австралії) також мають місцеві періодичні видання.

† Докладний огляд можливих методів аналізу усноісторичних наративів, їх переваг та обмежень представлено у монографії Г.Грінченко [26, с. 13–76].

досвіду. Отож вона покликана допомогти досягнути шляхи перетворення індивідуальної пам'яті в колективну, подій минулого – в історію [2, с. 74]. Як писав один із головних теоретиків усної історії, П. Томпсон, «Усна історія – це історія, вибудована довкола людей» [27, с. 28].

Розмірковуючи про призначення усної історії, Роналд Гріл писав: «Усна історія є вельми перспективною щодо збагачення наших знань про минуле та про те, як це минуле живе у сьогоденні. Часто такі сподівання набувають спрощеної форми – або «більше історії» або «більше жодної історії». У першому випадку усну історію розглядають лише як спосіб конкретизувати історичні знання, здобути більший обсяг власне історії для історика. В другому ж у ній вбачають спосіб позбутися історика, щоб здобути справжній голос минулого, позбавлений впливу позиції історика, тобто вийти за межі історії. Але насправді це ані одне, ані інше. Обидва такі підходи нехтують діалектику самого інтерв'ю: у першому випадку – заперечується будь-яке значення інтерпретації з боку тих, кого ми розпитуємо; в другому – ігнорується вирішальна роль самого історика у створенні документу. Натомість усна історія має бути способом творення кращої історії, більш критичної і свідомої історії, яка залучає учасників подій у створення їхньої власної історії» [3, с. XVI].

Від самого початку становлення усної історії об'єктом гострої критики з боку традиційно орієнтованих істориків була проблема ненадійності усних свідчень. Те, що дослідник оперує індивідуальними спогадами, записаними інколи через багато років після того, як відбулися описувані події, ставить під сумнів повноту, неупередженість, точність, правдивість отриманих у такий спосіб даних. Дослідження психологічних особливостей функціонування людської пам'яті лише підкріпили сумніви щодо надійності усно-історичних джерел. Складно назвати бодай одну ґрунтовну працю з усної історії, яка б не містила коментарів з цього приводу. Чільні теоретики усної історії – від її засновників до сучасних вчених – сходяться на тому, що беззастережно і цілковито покладатися на самі лише спогади недоцільно. Натомість, «дослідник має перевірити свідчення в усно-історичних спогадах щодо наявності суперечностей, при можливості підкріпити іншими джерелами, в тому числі спогадами інших людей на ту саму тему» [4, с. 41]. Очевидно, що лише використання якнайширшого кола доступних дослідникові джерел, зіставлення різних даних, застосування різних методів отримання й аналізу інформації дозволить дослідникові отримати більш точну і повну картину минулого, і таке твердження є слухним у стосунку до будь-якого історика*.

У межах дискусії про надійність автобіографічних свідчень для історичних студій постало питання надійності будь-яких історичних джерел, зазнав критики міф про об'єктивність в історичних дослідженнях, замість якої запропоновано інтерсуб'єктивність. Ця категорія має два виміри: з одного боку, йдеться про взаємодію між особистим і масовим наративами, з другого – про взаємодію поміж оповідачем і аудиторією [29, с. 3]. Особисті наративи використовують дискурсивно доступного узагальненого суб'єкта, щоб сконструювати конкретного індивідуального суб'єкта. Тобто індивід використовує масові міфи, легенди, історії, стереотипи для конструювання своєї особистої історії [30, с. 16]. Як слушно зауважує Доналд Рітчі, «усна історія надійна чи ненадійна тією ж мірою, що й інші джерела. Жодним даним не можна довіряти повністю, і кожне джерело має бути перевірене шляхом зіставлення з іншими» [17, с. 6]. Фактично, «останнім часом історики гостро усвідомили, що будь-який опис минулого є послідовною реконструкцією, і жодна історія не сягає нас безпосередньо – вона завжди опосередкована постаттю історика, який фактично творить її, передаючи своє бачення подій і фактів через певні усталені культурою жанри» [31, с. 12]. Втім, і досі не втрачає актуальності потреба вивчення історичної пам'яті (індивідуальної та колективної), того, як окремі люди та групи пояснюють, раціоналізують, виокремлюють смисли у своєму прожитому минулому, як вибудовують свої ідентичності на основі власного історичного досвіду†.

Сьогодні усна історія не має на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців. Як слушно стверджує один із чільних теоретиків усної історії, Алесандро Портеллі, «головне, що вирізняє усну історію – це те, що вона говорить нам не стільки про факти, скільки про їх значення... Усні джерела повідомлять нам не лише про те, що люди вчинили, але що вони хотіли вчинити, що, як їм здається, вони насправді чинили, і що вони зараз думають про те, що вчинили» [33, с. 48]. Тобто дослідження з усної історії засадничо не спрямоване на встановлення якоїсь «історичної правди», яка є непізнана по суті своїй. Фактично, оповідаючи історію свого життя, особа говорить не так про події, свідком яких вона була, але радше про те значення, якого набули ці події в контексті її життєвого досвіду, як вони вплинули на життєвий вибір, погляди, світогляд, ідентичність. Реальність і те, що розповідає про неї очевидець – не тотожні речі. «Біографічне знання

* Всебічний огляд проблеми (не)надійності біографічних спогадів див. [28].

† Докладніше про дискусію довкола проблеми історичної пам'яті [32].

неоднозначне, відносне і суперечливе, оскільки воно практичне або ж прагматичне. Воно є одним із способів інтерпретації світу; воно конструюється і реконструюється почерез численні і постійні часопросторові особливі зіткнення з іншими (окремими чи груповими) акторами або масивами знання» [28, с. 194–195]. В такий спосіб власне і виробляється індивідуальний сенс історії. У передмові до книги «Обгортки звуку: мистецтво усної історії» Роналд Гріл слушно зазначає: «Спосіб бачення історії окремим індивідом є фактом, що заслуговує на історичне дослідження. Історія, історична думка є продуктом культурного конструювання, і розуміння цього конструкту інформує нас про саму культуру, в межах якої це відбулося» [3, с. VII].

Проте найважливіша відмінність усних спогадів криється саме в усному способі їх представлення, завдяки якому відкривається ціла низка непрямих, невербальних шляхів – для оповідача – щоб висловити, а для інтерв'юера – щоб вловити, – певні смисли, значення, оцінки, ставлення. Порівнюючи переваги усних джерел щодо письмових, Алесандро Портеллі цілком слушно підкреслював, що «зміни тону та гучності, ритм народного мовлення містить імпліцитне значення і соціальні конотації, які неможливо відтворити на письмі... Тривалість та місце паузи є важливим для розуміння значення сказаного» [33, с. 47–48]. Справді, швидкість мовлення, вираз обличчя, міміка, поза, жести можуть сказати багато про ставлення оповідача до предмету розповіді, особливо якщо з певних причин людині важко вербалізувати якісь думки, судження, оцінки. Тому усна історія є вкрай ефективним і важливим методом у пострадянських умовах, де, з одного боку, мало довіри до письмових джерел доби соціалізму (замість та форма яких часто вирізняються шаблонністю, неповнотою, спотвореннями, (само)цензурою тощо), з іншого ж – люди не мають достатніх навиків усної авторефлексії та вербалізації пережитого.

Доволі часто предметом критики і самокритики в усній історії є владні, ієрархічні стосунки, що характеризують співрозмовників під час інтерв'ю [13]. Адже саме дослідник створює ситуацію для продукування спогадів, керує ходом розмови: обирає оповідача, ініціює діалог, задає рамку і правила розмови, врешті – отримує спогади і надалі розпоряджається ними. Нерівність співрозмовників полягає й у тому, що дослідник дізнається практично все про приватне життя оповідача, а той – майже нічого про особу інтерв'юера. Окрім того, часто у звичайному структурованому інтерв'ю дослідник (свідомо чи позасвідомо) ставиться до оповідача поспоживацькому, розглядаючи його як об'єкт дослідження чи як просте джерело історичної інформації, мимоволі нехтуючи почуття, переживання, особистість цієї людини. Кетрін Андерсон, критикуючи істориків за те, що вони «явно віддають перевагу запитанням про події і факти, й уникають запитань про почуття, ставлення, цінності та значення», наголошує, що саме усна історія дає досліднику унікальний шанс довідатись про індивідуальний смисл історичних подій від їхніх учасників та свідків, замість того, щоб самотужки інтерпретувати факти на основі наперед заданих теорій [35, с. 98]. Автобіографічне наративне інтерв'ю, у якому оповідач отримує щонайширшу свободу «дизайну» своєї життєвої історії, частково компенсує згадану первісну нерівність між співрозмовниками.

Унікальність дослідження в ділянці усної історії полягає в тому, що дослідник може не лише інтерпретувати певні джерела, але й залучений у процес їхнього створення. Отож чи не найважливішою ланкою у цьому процесі є інтерв'ювання. Завдання полягає у створенні наративу, що становитиме головне джерело подальшого аналізу. Для усної історії головне завдання полягає в тому, щоб «виробити такі прийоми, які заохочуватимуть людину розказати про те, що невимовне» [35, с. 95]. Дослідник повинен пам'ятати, що основним продуцентом спогаду як історичного джерела є оповідач, тоді як роль інтерв'юера зводиться до створення оптимально сприятливих умов для цього. Оскільки «найкраща усна історія є квазі-монолог оповідача» [12, с. 11], головна мета полягає в тому, щоб стимулювати, заохочувати і підтримувати природний плин і неперервність оповіді. Прямий вплив інтерв'юера на зміст, форму, послідовність викладу, тривалість тощо слід звести до мінімуму. З іншого боку, його роль є вкрай важливою у процесі оповіді, оскільки, як слушно зауважила Луїза Пассеріні, «нема про що оповідати, коли нема кому слухати» [36, с. 3].

Усна історія сьогодні має особливу спрямованість: від людини – до концепту, від індивідуального досвіду – до узагальнень і гіпотез. «Нам слід вибудовувати наші теорії, виходячи з реального досвіду», – закликає Джудіт Вітнер. Націленість на пізнання унікального особистого досвіду, поглядів, оцінок (а не фактажу) дозволяє уникнути нерівноправної ситуації під час інтерв'ю, визнаючи пріоритетну роль оповідача (яко соціально компетентного історичного актора) в інтерактивному процесі творення такого складного першоджерела, як спогад. Йому слід надати цілковиту свободу в обранні форми подачі, сюжетних ходів та змісту, послідовності викладу, глибини і детальності, тривалості й об'єму спогаду. Це означає, що інтерв'юер засадничо відмовляється від власних наперед сформульованих тез і гіпотез, готовий слухати, чути і поважати те, що оповідач вважає суттєвим і значущим.

Якість роботи інтерв'юера значною мірою визначає і якість самого новоствореного джерела і, відповідно, успіх усього дослідження. Цілком очевидно, що зміст, форма й обсяг оповіді дуже залежать від того, кому вона адресована, хто є слухачем. Отже насправді перед інтерв'юером постає надзавдання: постати у двох ролях водночас. З одного боку, він репрезентує певну суспільну інституцію (університет, академічну науку, громадську організацію, дослідницький проект тощо), що надає цій зустрічі офіційного характеру, отож оповідач свідомий потенційної публічності своєї розповіді. З іншого боку, інтерв'юер має налагодити особистий контакт з оповідачем, створити атмосферу приватної розмови, взаємної довіри і відкритості, які допоможуть оповідачеві «розкритися» та сприятимуть плинності і повноті оповіді. З огляду на це до особистості та фаховості інтерв'юера сьогодні висуваються доволі високі вимоги, які докладно описано у методичній літературі про підготовку та проведення інтерв'ю.*

Історія України ХХ ст. містить чимало драматичних сторінок, вивчення яких без залучення особистих спогадів учасників та очевидців тих подій було б однобічним, неповним, а часом й неможливим. Саме тому розвиток досліджень у форматі усної історії набуває особливої актуальності. Особливості і труднощі проведення дослідження методом усної історії у посттоталітарних суспільствах були предметом дискусій серед учених Заходу у 1990-х рр. Одна з проблем полягає у тому, що тоталітарна держава позбавляла Людину її індивідуальної пам'яті, і загальне мовчання створювало враження уніфікованої колективної пам'яті, де досвід кожного був схожим на інші». Радянських людей десятиліттями привчали сприймати лише офіційну версію історії – одну для всіх. Під тиском постійної пропаганди, живучи в атмосфері всезагальної недовіри і підозри, люди навчилися мовчати про свої власні спогади (які часто суперечили офіційній версії минулого). Тому, як заважали дослідники, коли наприкінці 1980-х рр. вперше з'явилася можливість говорити відкрито і про все, виявилось, що людям украй важко осмислювати минуле і промовляти його [37, с. 16]. Це одна з причин, чому дослідники усної історії неминуче стикаються з цілою низкою психологічних бар'єрів: людей справді складно вмотивувати розповісти про пережите відверто, повно і детально. До того ж, спогади часто мають болісний характер, і людям справді неохоче повертаються до свого травматичного досвіду [38]. Людям похилого віку все ще некомфортно обговорювати теми, які раніше були табуованими (політичні репресії, релігійні переслідування, депортації, етноцид, соціальна нерівність та ін.). Вони схильні недооцінювати власне минуле та недовіряти тим, хто розпитує. Усна традиція значною мірою втрачена, і це становить серйозний виклик для дослідника.

Попри згадані труднощі, брак інституційної підтримки та нестачу знань і досвіду, в Україні вже реалізовано чимало дослідницьких проектів різного масштабу у форматі усної історії [39]. Їх результати свідчать про незамінність цього підходу при вивченні тих сторін недавнього минулого, які мали травматичний характер (досвід Другої світової війни, примусова праця у нацистській Німеччині, депортації), були заборонені для висвітлення (Голодомор, національно-визвольні змагання, історія Церкви) чи вважались маргінальними (жіночі студії, дослідження української діаспори та субкультур). Такий підхід відкриває можливість для пізнання історії водночас на суспільному, індивідуальному та повсякденному рівнях її розгортання. У центрі наукової полеміки українських істориків, етнологів, соціологів – особливості вибору та застосування різних технік інтерв'ювання при дослідженні тієї чи тієї тематики, особливості роботи з людьми, що зазнали історичної травми, проблема надійності особистих свідчень як історичного джерела, взаємозв'язок між індивідуальною та колективною історичною пам'яттю, гендерні особливості усно-історичної практики, роль усної історії у подоланні історичних конфліктів та пошуку порозуміння, тощо†.

Поворотним моментом у розвитку усної історії в незалежній Україні стало створення у 2006 р. Української асоціації усної історії [40–41], яка згуртувала представників різних дисциплін, які у своїй дослідницькій практиці спираються на методологію усної історії та використовують усно-історичні джерела. Регулярні міжнародні наукові конференції та видавнича діяльність УАУІ дозволяє підняти якісний рівень досліджень, сприяє популяризації усної історії та її інституційному оформленню в межах академічної науки і вищої школи‡.

Втім, чимало питань для істориків досі залишаються відкритими, багато сторінок історії все ще рясніють прогалинами та білими плямами. Водночас щораз менше живих свідків минулого залишається серед нас. Їхній історичний досвід – то наша спадщина та, можливо, ключ до

* Методички та посібники з настановами щодо підготовки, проведення та документування інтерв'ю розміщені у вільному доступі на офіційних інтернет-сторінках чи не усіх осередків та асоціацій усної історії.

† Скласти уявлення про актуальні питання, що перебувають у фокусі наукової полеміки українських дослідників усної історії можна на основі програм конференцій, що їх регулярно проводить Українська асоціація усної історії [40].

‡ На інтернет сторінці УАУІ в електронному вигляді доступні видання з усної історії (збірники наукових праць, матеріали конференцій, методичні матеріали тощо), що дозволяє студентам та молодим науковцям ознайомитися із засадами теорії і практики усної історії та кращими зразками вітчизняних і зарубіжних усноісторичних досліджень [40].

розуміння багатьох важливих суспільних процесів сьогодення. З іншого боку, драматичні події в Україні, пов'язані з Революцією Гідності та війною на Донбасі ставлять українських дослідників перед новими викликами щодо документування та осмислення спогадів про пережите учасників Майдану і ветеранів АТО, вимушених переселенців і тих, хто опинився на окупованих територіях. Незавершена історія і неподолане минуле відкривають нові перспективи для розвитку досліджень з усної історії в Україні.

Список використаних джерел

1. Kessler Harries A. Introduction / A. Kessler Harries // *Envelops of sound: the arts of oral history* / ed. by Ronald J. Grele. – Chicago: Precedent, 1991. – P.1–9.
2. Шутова О. М. Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии / О. М. Шутова // *Женщины в истории: возможность быть увиденными*. Сб. науч. ст. / под ред. И.Чикаловой. – Минск: БГПУ, 2001. – С. 55–74.
3. Grele R.J. Preface to the Second Edition / R. J. Grele // *Envelops of Sound: The Arts of Oral History* / ed. by Ronald J. Grele. – Chicago: Precedent, 1991. – P. XV–XX.
4. Starr L. Oral History / L. Starr // *Oral history: An Interdisciplinary Anthology* / Dunaway, David K. and Willa K. Baum. – California: Alta Mira Press, 1996. – P. 39–61.
5. Nevins A. Oral History: How and Why It Was Born / A. Nevins // *Oral history: An Interdisciplinary Anthology* / Dunaway, David K. and Willa K. Baum. – California: Alta Mira Press, 1996. – P. 29–38.
6. Oral History Research Office [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://blogs.cul.columbia.edu/ohro/about-ccoh/>
7. Dunaway D.K. Introduction. The Interdisciplinarity of Oral History / D. K. Dunaway // *Oral history: An Interdisciplinary Anthology* / Dunaway, David K. and Willa K. Baum. – California: Alta Mira Press, 1996. – P. 7–22.
8. Oral History Association [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oralhistory.org>
9. Oral History Association of Australia [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohaa.net.au/>
10. Canadian Oral History Association [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oral-history.ncf.ca/>
11. The Oral History Society [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohs.org.uk/>
12. Gluck S.B. What's so special about women? Women's oral history / S. B. Gluck // *Frontiers: A Journal of Women's Studies*. – 1977. – Vol. 2 (2). – Special issue on women's oral history. – P. 3–13.
13. Oakley A. Interviewing women / Ann Oakley // *Doing feminist research* / ed. by Helen Roberts. – New York; London: Routledge, 1981. – P. 30–61.
14. Sangster J. Telling our stories: feminist debates and the use of oral history / J. Sangster // *The oral history reader* / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 87–100.
15. Grele R.J. Movement without the aim: methodological and theoretical problems in oral history / R.J. Grele // *The Oral History Reader* / ed. by R. Perks and A. Thompson. – London; New York: Routledge, 1998. – P. 127–154.
16. Пушкарьова Н. Від «жіночих студій» до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії / Н. Пушкарьова // *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* / за ред. Л. Гентош та О. Кісь. – Львів: Класика, 2003. – С.15–45.
17. Ritchie D.A. Doing Oral History / D.A. Ritchie. – New York: Twayne Publishers, 1995. – 267 p.
18. International Oral History Association [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iohanet.org/home/>
19. Феррейра Мораес де Марієта. Інституціоналізація та розвиток усної історії: 10 років Міжнародній асоціації усної історії / М. де Мораес Феррейра // *Схід/Захід: Іст.-культ. зб.* – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 25–41.
20. Words and Silences [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iohanet.org/category/publications/journal/>
21. Oral History Journal [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohs.org.uk/journal/>
22. H-Oralhist network for scholars and professionals in oral history [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.h-net.org/~oralhist/>
23. Starr L. Oral History / Louis Starr // *Encyclopedia of Library and Information Science*. – Vol. 20. – New York, 1977. – P. 440–441.
24. Мещеркина Е. Устная история и биография: женский взгляд / Е. Мещеркина // *Устная история и биография: женский взгляд* / Под ред. Е. Мещеркиной. – Москва: Невский просто, 2004. – С. 13–37.
25. Abrams L. Oral history theory / L. Abrams. – London; New York: Routledge, 2010. – 224 p.
26. Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2012. – 304 с.
27. Thompson P. The Voice of the Past: Oral History / P. Thompson // *The Oral History Reader* / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. London – New York: Routledge, 1998. – P. 21–28.
28. Gardner G. Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge / G. Gardner // *Qualitative Research*. – 2000. – Vol. 1(2). – P. 185–204.
29. White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe / H. White. – Baltimore: Johns Hopkins UP, 1973. – 464 p.
30. Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods / ed. by T. Cosslett, C. Lury, P. Summerfield. – London: Routledge, 2000. – 265 p.
31. Gender and Memory / ed. by S. Leydesdorff, L. Passerini, P. Thompson. – International Yearbook of Oral History and Life Stories. – Vol. 4. – London: Oxford UP, 1996. – 194 p.
32. Грінченко Г. Усна історія: теорія, метод, джерело / Г. Грінченко // *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. стаття Г. Грінченко. – Харків: Райдер, 2004. – С.10–32.
33. Portelli A. What Makes Oral History Different? / A. Portelli // *Portelli A. The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories. Form and Meaning in Oral History* / Alessandro Portelli. – New York: State University of New York Press, 1991. – P. 45–58.
34. Oakley A. Interviewing women: a contradiction in terms / A. Oakley // *Doing feminist research* / ed. by Helen Roberts. – New York; London: Routledge, 1981. – P. 30–61.
35. Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are: feminist methodology in oral history / K. Anderson, S. Armitage, D. Jack, J. Wittner // *Feminist research methods. Exemplary reading in social sciences* / ed. by Joyce McCarl Nielsen. – San Francisco; London: Westview Press, 1990. – P. 94–112.
36. Passerini L. Introduction / L. Passerini // *Memory and Totalitarianism* / ed. by Luisa Passerini. – International Yearbook of Oral History and Life Stories. – Vol. 1. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – P. 1–19.
37. A Revolution of Their Own /

ed. by Barbara Alpern Angel and Anastasia Posadskaya-Vanderbeck. – New York: Westview Press, 1998. – P. 1–16. 38. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор / О. Кісь // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: ПП «Торгсін плюс», 2010. – С. 171–191. 39. Грінченко Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках / Гелінада Грінченко, Ірина Реброва, Ірина Романова // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 172–187. 40. Українська асоціація усної історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oralhistory.com.ua>. 41. Пастушенко Т. До створення Української асоціації усної історії / Т.Пастушенко // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 230–235.

Оксана Кісь

УСТНАЯ ИСТОРИЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ

В статье освещены предпосылки возникновения и основные этапы развития устной истории как области исторических исследований, указаны характерные особенности каждого этапа, показано процесс ее институционализации. В этом контексте изложены основные дискуссии о предмете, теории и практике устно-исторических исследований, следствием которых стало формирование современных методологических оснований, подходов и ключевых концептов устной истории в мире. Указано на целесообразность и трудности применения устной истории для изучения тоталитарного прошлого и очерчены перспективы этого направления в современной Украине.

Ключевые слова: устная история, интервью, воспоминание, нарратив, память.

Oksana Kis`

ORAL HISTORY: CONCEPTUAL FOUNDATIONS

This article explores preconditions of formation, the main stages of development and the process of institutionalization of oral history as a research area; the characteristic features of each period are indicated. In such a context the author offers a brief overview of core discussions on research subject, theory and practice of oral historical research, which ultimately determined modern methodological principles, approaches, and key concepts of the oral history worldwide. The author points out to the suitability and complications of using oral history in studies of totalitarian past; prospects of further development of this research trend in Ukraine are outlined.

Key words: oral history, interview, testimony, narrative, memory.